

Zážitkovosť – brikolážový príbeh jedného pojmu

PETER ZAJAC, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

I

Vedecké dielo Františka Mika vyvoláva svojim celoživotným sklenením na jednej strane rešpekt a uznanie, na druhej je však svojou zdôraznenou exkluzivitou, pojmovou a výkladovou hermetickosťou značne neprístupné. Jeho akontextuálnosť je až nápadná. Spôsobila to do istej miery doba. František Miko publikoval podstatnú časť svojej vedeckej koncepcie štýlu v čase, ktorý vylučoval nemarxistický vedecký kontext. Ten bol v slovenskom a českom vedeckom kontexte zamlčovaný. Okrem toho sa však Miko nikdy špeciálne nezaoberal kontextom vlastného vedeckého myslenia, ktorý si vyžaduje dodatočnú rekonštrukciu. V štúdiu *Štylistika, poetika, rétorika*¹ som sa pokúsil včleniť Mikovo vedecké dielo do medzinárodného komunikačno-semiotického diskurzu a v úvahe *Zážitkovosť a modálna semiotika*² som hľadal jeho inovatívnosť v aktuálnom kontexte estetiky vnímania.

Kľúčovú rolu pritom hral pojem *zážitkovosti* ako jedna zo základných kategórií Mikovho vedeckého systému.

II

Základom Mikovho uvažovania je pojem štýl. Štýlovosť pôvodne Miko definoval ako *odtinenosť vyjadrovania*.³ V *Estetike výrazu* hovorí potom o výrazových hodnotách, štylistických odtienkoch, štylistickom zafarbení jazykového prostriedku alebo jednoducho o modálnej povahe štýlu.⁴ To nie je zanedbateľné. Už tu sa totiž bez nejakého explicitného pomenovania vynára problém, ktorý prekryval apriorizmus dobovej ideologickej kritiky štrukturalizmu.

Ak zbavíme otázku tohto dobového nánosu, bude problém zreteľnejší. *Ultima ratio* štrukturalizmu tvorí nedôvera v spoľahlivosť *vnímania*. Pregnantne a v radikálnej podobe to vyjadril Claude Lévi-Strauss: „(...) myslitelia ako Locke a Descartes zistili, že danosti a vnímanie sú ilúziou. Že svet farieb, pachov, tónov je zradný, lebo klame naše zmysly.“⁵

¹ ZAJAC, Peter: Štylistika, poetika, rétorika. In: MATEJOV, Fedor – ZAJAC, Peter (eds.): *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno : Host, 2005, s. 323 – 337.

² ZAJAC, Peter: *Zážitkovosť a modálna semiotika*. In: *O interpretácii umeleckého textu 24. Autentické a univerzálne v tvorbe a interpretácii umenia*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2009, s. 13 – 21.

³ MIKO, František: Štylistická kategória neurčitosti v spisovnej slovenčine. In: *Jazykovedné štúdie I. Spisovný jazyk*. Bratislava, 1956, s. 277 – 305.

⁴ MIKO, František: *Estetika výrazu*. Bratislava : SPN, 1969, s. 12, s. 21. Miko na tomto mieste píše o výrazových hodnotách, štylistických odtienkoch, štylistickom zafarbení jazykového prostriedku alebo jednoducho o modálnosti výrazu.

⁵ LÉVI-STRAUSS, Claude: Der Mensch ist eine optische Täuschung. In: *FAZ*, 5. november 2009, Nr. 257, s. 32, pôvodne vysielané ako rozhlasový rozhovor s Jürgom Altwegom v roku 1989.

Tým štrukturalizmus vytesnil z vedeckého poznania celú oblasť vnímania, emocionality a modálnej semiotiky a dostal sa do striktnnej opozície voči fenomenológii, ako ju reprezentovali Edmund Husserl a Maurice Merleau-Ponty a vyjadrovali pojmy *zážitok* a *vnímanie*. Miko sa štylistickou výrazovou sústavou pokúsil prepojiť syntagmatický, štruktúrny aspekt štýlu s paradigmatickým, s modálne odtienenou sústavou vyjadrovania. Práve tento aspekt reprezentuje v Mikovej výrazovej sústave kategória zážitkovosti. Jednu os Mikovho pojmového systému tvoria kategórie operatívnosti a ikonickosti, druhú pojmy zážitkovosti a pojmovosti. Z hľadiska literárnej teórie je však zážitkovosť pre Mika kategóriou ústrednou.

František Miko zverejnil viacero variantov výrazovej sústavy, ktorú ustavične obmieňal, prehlboval a rozširoval.⁶ Bolo by zaujímavé sledovať tieto zmeny, ale v našej súvislosti je podstatné, že od prvej verzie z roka 1964⁷ ostala zážitkovosť vedno s pojmosťou nemenne kľúčovým pojmom, hoci ďalšie základné pojmy ikonickosť (pôvodne obrazovosť) či operatívnosť (pôvodne akčnosť) Miko medzi prvou a druhou verziou⁸ zmenil. Rovnako zaujímavé by bolo sledovať aj zmeny kontextu, o ktorý sa Miko opieral. V prvej verzii výrazovej sústavy vychádzal zo slovenskej a českej štylistickej tradície (Pauliny, Horecký, Havránek, Bečka, Horálek, Hausenblas, Trávníček, Doležel, Daniš), v *Estetike výrazu* (1969) a *Texte a štýle* pribudli Bühler, Riffaterre a s nimi komunikačno-semiotická tradícia a aktuálny štrukturalistický kontext. V ďalších verziách sa potom tento kontext stal z takých alebo onakých dôvodov bezpríznakový.

III

Zážitkovosť patrí medzi kľúčové kategórie štandardizovaného slovníkového diela *Tezaurus estetických výrazových kvalít*,⁹ zaoberajúceho sa pojmami Mikovej výrazovej sústavy. Lubomír Plesník označuje zážitkovosť výrazu ako „schopnosť výpovede pôsobiť na vnímateľa celostne, sprostredkovať mu svoj zmysel formou prežívania“¹⁰ a píše, že „pojmem zážitkovosti uviedol do slovenskej štylistiky, literárnej vedy a estetiky František Miko“.¹¹ Plesník pritom odkazuje na úzku súvislosť Mikovho myslenia s prácou amerického pragmatika Johna Deweya *Umenie ako zážitok/skúsenosť* (Art as an Experience).¹² Vo svojej monografii *Pragmatická estetika textu*¹³ rozširuje Plesník svoju úvahu o Svato-

⁶ VALENTOVÁ, Mária: Cesta k sústave výrazových kategórií. In: VISKUPOVÁ, Etela – VALENTOVÁ, Mária: *Cesta k sústave výrazových kategórií. Bibliografia prác Františka Mika*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2008, s. 8.

⁷ MIKO, František: Aktuálnosť výrazu v próze literárneho realizmu (Príspevok k problematike jazykovej štylistiky). In: *Z historickej poétky I. Litterária – štúdie a dokumenty VII*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, s. 81 – 115, tu s. 94.

⁸ MIKO, František: *Estetika výrazu*. Bratislava : SPN, 1969, s. 25.

⁹ PLESNÍK, Lubomír a kolektív: *Tezaurus estetických výrazových kvalít*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, 2008, s. 152 – 163.

¹⁰ Tamže, s. 152.

¹¹ Tamže, s. 162.

¹² Tamže, s. 163.

¹³ PLESNÍK, Lubomír: *Pragmatická estetika textu*. Nitra : Vysoká škola pedagogická v Nitre, Fakulta humanitných vied, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, 1995, s. 30 a n.

ňovo rozlíšenie štruktúrálnej a existenciálnej línie uvažovania,¹⁴ pričom píše, že „kategorickým imperatívom existenciálnej línie bolo ‚nespreneveriť sa totalite diela alebo autentickosti jeho zážitkovej prezentácie (kult predmetu), a to aj za cenu nedodržania či programového odmietnutia princípov striktného scientizmu...“.¹⁵ V súvislosti s Deweyho prácou a jej étosom, ktorý platí aj pre Františka Mika, píše potom o „odpore k akademicky ‚muzeálnym‘ koncepciám, ktoré stavajú medzi umenie a životnú prax nepriedušné bariéry“.¹⁶

IV

Pre pochopenie základného faktu, že Mikovo teoretické uvažovanie nie je v dejinách estetického myslenia osihotené, ale patrí k základnej európskej tradícii 19. a 20. storočia sa možno oprieť o základnú prácu Hansa-Georga Gadamera *Pravda a metóda I.*¹⁷ Gadamer sleduje dejiny slova *zážitok* (Erlebnis) a ukazuje, že v 18. storočí ešte celkom abscentuje a objavuje sa až u Hegla a Diltheya, a to nie náhodou v súvislosti s Goetheho používaním pojmu *lyrický zážitok*.¹⁸

Gadamer sleduje celú modernú líniu uvažovania o estetickom zážitku od Friedricha Schleiermachersa cez Friedricha Nietzscheho a Henriho Bergsona až po Georga Simmela a Edmunda Husserla.¹⁹ Oproti štrukturalizmu zdôrazňuje Gadamer práve to, že „prožitek se vyznačuje zdůrazněnou bezprostředností, které se nedostává veškerému mínění jeho významu. Vše prožité je prožité osobně, přičemž význam prožitého tvoří také to, že přisluhuje k jednotě této osoby, tohto Já, a zahrnuje tedy nezaměnitelný a nezastupitelný vztah k celku tohto jednoho života“.²⁰

Na ešte hlbšiu tradíciu pojmu estetického zážitku siahajúcu až k antickému pojmu *aisthesis* a k estetike vnímania poukazuje Władysław Tatarkiewicz.²¹ Tatarkiewicz rozlišuje medzi dejinami mena a pojmu a ukazuje, ako sa od Aristotela cez Platóna, Scottusa Eriugena a Tomáša Akvinského „začali vnímať a nazývať“ estetickými psychické stavy, zážitky, city, ktoré sa vnímali pôsobením krásy a umenia a dovtedy boli v podstate bezmenné“.²²

¹⁴ Tamže, s. 31. Plesník tu odkazuje na štúdiu Vladimíra Svatoňa Dvojaké chápanie textu v literárnej vede. In: *O interpretácii umeleckého textu 7*. Zborník štúdií VPLKEM PF v Nitre. Nitra : Pedagogická fakulta, 1982, s. 71 – 85.

¹⁵ Tamže, s. 32.

¹⁶ Tamže, s. 101.

¹⁷ GADAMER, Hans-Georg: *Pravda a metóda I. Návrys filozofickej hermeneutiky*. Praha : Tiráda, 2010, s. 68 – 77. Pôvodné nemecké vydanie vyšlo pod názvom *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* v roku 1960, tam s. 66 – 76.

¹⁸ DILTHEY, Wilhelm: *Das Erlebnis und die Dichtung*. 4. vydanie. Leipzig und Berlin : G. B. Teubner, 1912. Pojmu *lyrický zážitok* venuje rozsiahlu pozornosť Rene Wellek v štúdií *Gattungstheorie, das Lyrische und „Erlebnis“*. In: *Grenzziehungen. Beiträge zur Literaturkritik*. Stuttgart : Gadamer, c. d., Kohlhammer, 1972, s. 106 –124.

¹⁹ Tamže, s. 70 a n.

²⁰ Tamže, s. 73 – 74.

²¹ TATARKIEWICZ, Władysław: *Geschichte der sechs Begriffe*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 2003. Tu kapitola XI. *Das ästhetische Erlebnis: Geschichte des Begriffs*, s. 448 – 485.

²² Tamže, s. 450.

V

Pojem zážitku má však ešte jednu, historickú dimenziu. Georges Didi-Huberman²³ poukazuje na jeho súvislosť s historickou koncepciou slova prežívanie (Nachleben) Abyho Warburga a Waltera Benjamina. Didi-Huberman nadväzuje na Warburgovu teóriu dejín umenia ako *dejin proroctiev*, zvestovaných brikolážovo z historického odpadu a Benjaminových *dejin proti srsti*: „Aby Warburg jednou provždy pochopil, že dejiny obrazů v minulosti i v přítomnosti žijí v rytmu vytěsnění a návratu vytěsněného. Tím, co podpovrchově a svrchovaně udává krok, není nic jiného než *nevědomí času*. Je to způsob, jak pojmenovat tu geologickou neprůhlednost – proudy magmatu v pohybu, tektoniku zemských desek, pomalou sedimentaci, otřesy či vulkanické erupce –, která třepí genealogie, pohřbívá filiace, zkrátka vydává naši disciplínu všanc neověřitelnosti.“²⁴

Formulácia Didiho-Hubermana sa až nápadne podobá na archeologický koncept kultúrnej pamäti Oskára Čepana, ktorý sformuloval začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia. Ide vlastne o akúsi brikolážovú fenomenológiu dejín, ktorá tvorí náprotivok teleologickej koncepcie dejín ako pokroku a rastu. A zvláštnym spôsobom sa tu prostredníctvom fenomenológie prepája uvažovanie Oskára Čepana, Didiho-Hubermana a – prekvapujúco – Františka Mika.

VI

Sprostredkujúcim článkom medzi komunikačno-semiotickým konceptom štýlu a fenomenológiou vnímania je bezpochyby Karl Bühler. Vo svojej základnej práci *Teória jazyka*²⁵ sa opiera o zážitkovú psychológiu Hermanna Ebbinghauza, čím sa zase ocitá v tesnej blízkosti Worringerovej estetiky *Abstrakcie a vciťovania*.²⁶ Worringer ju chápal ako príspevok k psychológii štýlu, čo zase brikolážovo upomína na Mikov koncept zážitkovosti. Bühler síce nepoužíva pojem zážitku či zážitkovosti, ale prepája pojem zážitku s pojmom vnímania a používa sadu pojmov ako Wahrnehmungsordnung (poriadok vnímania) – Wahrnehmungsraum (priestor vnímania) – Wahrnehmungstisch (stôl vnímania).

Bühlerovo pojmoslovie spája zase Mikovu koncepciu s modernou fenomenológiou vnímania Mauricea Merleau-Pontyho, známou z českých prekladov a z českého a slovenského filozofického a estetického uvažovania šesťdesiatych rokov.²⁷ Odtiaľ sú už len dva

²³ DIDI-HUBERMAN, Georges: *Pred časom. Dejiny umenia a anarchizmus obrazov*. Bratislava : Kalligram, 2006, s. 102 a n. a *Ninfa moderna*. Praha : fra, 2009, s. 12 – 14 a s. 168 a n.

²⁴ Didi-Huberman, c. d. 2, s. 141.

²⁵ BÜHLER, Karl : *Sprachtheorie*. Stuttgart : Gustav Fischer Verlag, 1965 (1. vydanie, 1934).

²⁶ WORRINGER, Wilhelm: Abstrakce a vciťování. Příspěvek k psychologii stylu. In: ZUSKA, Vlastimil (ed.): *Umění, krása a šeredno*. Praha : Karolinum, 2003, s. 159 – 173. Worringerova kniha pochádza z roku 1908 a Worringer v nej zvláštnym spôsobom alternuje pojmy *požitek* a *prožitek*. V češtine existuje knižný preklad celej Worringerovej práce, ale preklad v zborníku Vlastimila Zusku sa mi zdal primeranejší.

²⁷ Najväčší zisk mala z fenomenológie vnímania v našom kontexte zrejme Iva Mojžišová. Na konexiu Čepanovho domáceho čítania Merleau-Pontyho z poľského prekladu ma upozornil Fedor Matejov, rovnako ako na osobné úvahy Milana Hamadu na túto tému zo sedemdesiatych rokov.

kroky – zabudnutie a znovuobjavenie – k súčasnej estetike vnímania Gernota Böhmeho,²⁸ o ktorej píšem v inej súvislosti.²⁹

VII

V súvislosti s Mikovým pojmom zážitkovosti mi však šlo o čosi iné. Chcel som ukázať, ako sa v intenciách *geologickej nepriehľadnosti, pomalej sedimentácie, otrasov a vulkanických erupcií* vedeckej biografie kľúčovej generácie teoretického uvažovania na Slovensku v 20. storočí utváralo Mikovo myslenie v konečnom dôsledku v hlbkej tradícii *aisthesis*, európskej estetiky vnímania, ktorá začína byť dnes aktuálnejšia ako kedýkoľvek predtým.

---

²⁸ BÖHME, Gernot: *Asthetik. Vorlesungen über Ästhetik als allgemeine Wahrnehmungslehre*. München : Fink, 2001.

²⁹ Zajac, c. d. 2, s. 21.